

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/44906>

Please be advised that this information was generated on 2021-09-22 and may be subject to change.

Vereeuwigd in tin en lood

Ontstaanswonderen op pelgrimstekens

Jos Koldewij & Marike de Kroon

Pelgrimstekens tonen per definitie karakteristieke en goed herkenbare afbeeldingen van het heiligdom waaraan ze refereren. De insignes, zoals de van eenvoudig gietwerk in een mengsel van lood en tin geproduceerde laatmiddeleeuwse herinneringstekens vaak worden genoemd, dienden immers om het visuele beeld van het 'heilige' vast te houden voor de gelovige die daar op een of andere manier zo door geroerd was dat hij zich de beeltenis ervan toeëigende door aankoop. Het op dergelijke bedevaart-insignes weergegeven tafereel, de voorgestelde heilige of het afgebeelde voorwerp, moet direct herkenbaar zijn geweest voor de pelgrim. Alleen dan kon het insigne worden verkocht en alleen dan kon het functioneren als verwijzing naar het object van devotie. De insignes waren niet louter afbeeldingen van het vereerde, ook hadden ze – zo geloofde men stellig – een sacrosancte betekenis. Deze relikachtige waarde was belangrijk, want pelgrimstekens werden als christelijk amulet gedragen en gebruikt. Niet alleen de afbeelding gaf betekenis aan de insignes, maar ook de relikwaarde werd er letterlijk aan toegevoegd door met de pelgrimstekens de vereerde objecten en hun omhulsels aan te raken, uiteenlopend van het heiligenbeeld en de relikwieën zelf tot de relikweschrijnen en de kerkgebouwen waarin deze bewaard werden of zelfs tot de locaties waar een wonder zich had voltrokken. In deze bijdrage concentreren we ons op insignes met de afbeelding van een mirakel dat de oorsprong vormde van een bedevaartplaats. Omdat het wonder er op te zien is, was de beladenheid van deze pelgrimstekens des te groter.

Sinds het BiN-project, 'Bedevaartplaatsen in Nederland' – vier boekdelen en een website met een online database van alle BiN-lemmata onder redactie van Peter Jan Margry en Charles Caspers – werd gerealiseerd in de jaren 1993-2004,¹ is het ondenkbaar dat onderzoek naar wonderen, heiligen en devotieplekken in Nederland of Nederlands onderzoek op dit gebied meer in het algemeen, nog plaatsvindt zonder dit standaardwerk

1 Peter Jan Margry en Charles Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 4 dln. (Amsterdam/Hilversum 1997-2004); website, verbonden aan het Meertens Instituut te Amsterdam: www.meertens.knaw.nl/bol/.

als uitgangspunt. Ook voor deze bijdrage, die is gericht op laatmiddeleeuwse devotionele souvenirs uit West-Europa, biedt het BiN-project een goed eerste referentiekader. In totaal zijn in het gedrukte bedevaartlexicon 658 heiligdommen zo rationeel mogelijk beschreven volgens een vast stramien dat ook in de nog altijd groeiende online versie wordt gehandhaafd.² De kern van de beschrijvingen is steeds verwoord onder de kopjes ‘Cultusobject’ en ‘Verering’, waarbij feitelijk het laatste het belangrijkste is, omdat daar de desbetreffende lokale devotie staat gedefinieerd en in historisch perspectief wordt beschreven. Het allereerste dat onder ‘Verering’ aan de orde komt, is de oorsprong van het heiligdom en de daarbij behorende cultus. Vaak gaat het om een heilige, een heilige plek of een relikw, waar om de een of andere reden een devotie rond is ontstaan of bewust werd gesticht; soms echter ligt het begin bij een wonder dat ter plekke was gebeurd en dat de basis vormde voor een nieuwe cultus. Om deze laatste groep heiligdommen gaat het in dit artikel, om zogenoemde ontstaanswonderen. Bovendien concentreren we ons hier op de in beeld gebrachte ontstaanswonderen, op laatmiddeleeuwse insignes met een afbeelding van zo’n miraculeus voorval.

Bij een deel van de bedevaartplaatsen wordt de oorsprong direct door een miraculeuze gebeurtenis gevormd – meestal volgen er dan meer wonderen en bevestigen deze het vererenswaardige van een relikw, van de locatie of van de voorstelling van Christus, Maria of een heilige. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de ‘addenda’ op de drie delen *Bedevaartplaatsen in Nederland*, gepubliceerd in het vierde deel van het lexicon, die we als representatieve steekproef kunnen bekijken.³ De aanvulling bestaat uit zeventien heiligdommen, waarvan er drie laatmiddeleeuws zijn, zeven uit de achttiende en negentiende eeuw stammen, vier ontstonden in de twintigste eeuw en drie eigentijds zijn. Twee van deze zeventien bedevaartplaatsen, ongeveer twaalf procent dus, zijn rechtstreeks het resultaat van een wonderbaarlijke gebeurtenis, anders gezegd van een ontstaanswonder, dat uiteraard werd gevolgd door meer mirakelen. Het percentage bedevaartplaatsen dat in de middeleeuwen is voortgekomen uit een ontstaanswonder is vermoedelijk veel groter. Lang niet altijd echter werd het ontstaanswonder als zodanig verbeeld en gecultiveerd, terwijl bovendien van een deel van de bedevaartplaatsen de oorsprong onbekend is.

De twee bedevaartplaatsen waarnaar zojuist al is verwezen, ontstonden heel recent in Nederland naar aanleiding van een ‘wonder’. Na wat eerdere aankondigingen openbaarde Maria zich in het jaar 2000 in het Lim-

2 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 4, 15.

3 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 4, 21-96.

burgse Oirsbeek en het jaar daarna weende een kunststof kopiebeeldje van Onze Lieve Vrouw van Fatima bloedtranen, gevolgd door bloedvlekken op nogal wat andere Maria- en heiligenbeelden in hetzelfde burgerhuis.⁴ In het Brabantse Valkenswaard verscheen Maria een aantal keren aan een in 2002 overleden vrouw, die vanaf 1998 ook zichtbaar deelde in het lijden van Christus: ze ontving Zijn wondtekenen ofwel stigmata. In beide plaatsen leidden de miraculeuze voorvallen tijdelijk tot een heftige en tamelijk massale belangstelling en devotie, en in beide plaatsen werd drukwerk in omloop gebracht verwijzend naar de wonderen rond de stigmata en de bloedtranen.⁵

Met dit laatste trad men, misschien zonder het te weten, in een oude traditie. Ook de laatmiddeleeuwse ontstaanswonderen werden niet alleen schriftelijk en mondeling doorgegeven, maar juist ook visueel verspreid. Wanneer we Kunera, het aan de Radboud Universiteit geautomatiseerd ontsloten bestand van inmiddels ruim dertienduizend laatmiddeleeuwse pelgrimstekens doornemen, blijkt dat slechts een uitgesproken klein percentage van de vertegenwoordigde heiligdommen de miraculeuze gebeurtenis waarmee een bepaalde cultus begon, in beeld brengt. In niet meer dan vijftien bedevaartslocaties werd op de insignes niet het object van devotie afgebeeld of het martelaarschap van de vereerde heilige, maar het wonderlijke voorval op basis waarvan de specifieke plaatsgebonden cultus was ontstaan. In de cultusplaats bleef het ontstaanswonder het middelpunt van de aandacht, niet alleen in woord en gebed, maar ook in beeld. Soms bleven deze mirakelscènes en nogal eens op monumentale schaal gestolde wonderen bewaard, dikwijls ook gingen ze verloren. De van tinlood gegoten insignes getuigen in beide gevallen van de centrale rol die de mirakelvoorstelling speelde. Deze pelgrimstekens werden immers als devoot souvenir meegenomen uit de bedevaartplaats en golden als een herkenbare ‘reproductie’ van het door de pelgrims ter plekke aanschouwd en als indrukwekkend ervaren miraculeuze tafereel.

Van de op pelgrimsinsignes afgebeelde ontstaanswonderen betreffen er drie de eucharistie, drie een crucifix en het Heilig Kruis, één de Drie Koningen in aanbidding voor het Christuskind, vijf Maria, één de Heilige Albanus, één de Heilige Dominicus en één de Heilige Franciscus. Op deze ontstaanswonder-insignes gaan we in deze bijdrage meer in detail in.

Ook andere wonderen werden op insignes afgebeeld, maar niet zo vaak als het meer statische cultusbeeld of cultusobject. Hier volgen enkele

4 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 4, 60-63.

5 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 4, 82-86.

le voorbeelden.⁶ De *lactatio Bernardi*, het visioen van Bernardus van Clairvaux waarin hij door Maria met haar moedermelk wordt gesterkt, betreft een miraculeuze verschijning, die in de vita van Bernardus wordt verteld en die niet direct aanleiding gaf tot een specifieke devotie gebonden aan de locatie waar het wonder plaats zou hebben gevonden.⁷ Ditzelfde geldt voor Christoffel die het Christuskind op zijn schouders torst.⁸ Ook hier gaat het om een in beeld gebracht wonder, namelijk het Kind dat zich openbaarde door zo zwaar als de wereld te worden, maar als zodanig werd dit voorval geen uitgangspunt voor een aparte cultusplaats. Insignes van Eligius of Eloy, die op miraculeuze wijze een paard beslaat of een rolkaars aangeboden krijgt na een bewerkstelligd wonder, zijn weliswaar direct te verbinden aan het Noord-Franse Noyon als bedevaartplaats,⁹ maar de afgebeelde mirakelscène werd ontleend aan de heiligenvita en kan niet worden beschouwd als het ontstaanswonder voor die cultus. De verschijning van het lichtende kruis in het gewei van een door Hubertus gejaagd hert, werd afgebeeld op insignes uit het bedevaartsoord Saint-Hubert-en-Ardenne, waar de relieken van deze heilige sedert 825 berusten. De miraculeuze gebeurtenis die leidde tot de bekering van Hubertus moet zich evenwel in veel zuidelijker streken hebben afgespeeld. Het pelgrimsteken met de voorstelling van dit mirakel draagt weliswaar het onderschrift 'S: Hubert: Dardenne',¹⁰ maar daardoor wordt het nog niet de weergave van een ontstaanswonder in strikte zin. Dit geldt ook voor het pelgrimsteken van de zalige Petrus van Luxemburg (1369-1387), die daarop geknield voor een altaar is weergegeven op het moment dat de gekruisigde Christus hem in een visioen verschijnt.¹¹ Het insigne geeft het in zijn vita belangrijke wondertaferel weer, maar is niet verbonden met de exacte plaats waar dit visioen plaatsgevonden zou hebben. Het insigne werd verkocht in de kerk van S. Didier te Avignon, waar tal van wonderen op zijn

6 Alle te vinden in de Kunera-database. In het vervolg verwijzen we naar de in boekvorm uitgebrachte inventarisatie van in Nederland gevonden pelgrimstekens, de banden *Heilig en profaan* en *Heilig en profaan 2*. Zie noot 7 en 8.

7 H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldewey, *Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen* (= Rotterdam Papers, 8) (Cothen 1993) 128, nr. 49.

8 *Heilig en profaan*, 130, nr. 58-68; H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewey en D. Kicken, *Heilig en Profaan 2: 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (= Rotterdam Papers, 12) (Cothen 2001) 251, nr. 1070-1071.

9 *Heilig en profaan*, 158-159, nr. 186-188; *Heilig en profaan 2*, 262, nr. 1115-1120.

10 *Heilig en profaan*, 162, nr. 200, 203.

11 *Heilig en profaan*, 188, nr. 315; Marike de Kroon, 'Medieval pilgrim badges and their iconographic aspects', in: Sarah Blick and Rita Tekippe, *Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles* (= Studies in Medieval and Reformation Traditions. History, Culture, Religion, Ideas, 104) (Leiden/Boston 2005) 392-396.

voorspraak gebeurd zouden zijn. De afbeelding verwijst naar een karakteristiek moment uit het leven van deze Petrus, niet naar een wonderlocatie. De wurgtaferelen van respectievelijk Cunera en Godelieve en de onthoofding van Dymphna laten spectaculaire en voor de desbetreffende locaties (Rhenen, Gistel en Geel) karakteristieke gebeurtenissen zien, maar die zijn als zodanig niet miraculeus.¹² De ratten en muizen die tegen de staf van Gertrudis opkruipen zijn, evenals de hinde als gezelschapsdier van Egidius, kenmerkende attributen van de heilige en verwijzingen naar de (volks)verering, maar geen werkelijke afbeelding van een voltrokken wonder.¹³ Het tafereel van het weer tot leven wekken van de drie vermoorde en gepekelde kinderen door Sint Nicolaas behoort tot de vaste iconografie van de heilige en is niet de verbeelding van een ontstaanswonder voor de pelgrimage naar deze heilige; het wonder zou immers plaatsgevonden hebben te Myra in Klein-Azië, terwijl de insignes die dit tafereel laten zien West-Europees zijn.¹⁴ Het wonder van Joris die de machtige draak doodt met Gods hulp is weer de verbeelding van het meest kenmerkende voorval uit zijn vita, maar niet te duiden als een ontstaanswonder voor een welbepaalde Sint-Joriscultus.¹⁵ Ditzelfde geldt voor Martinus die zijn mantel deelt met de bedelaar die Christus zelf zou blijken te zijn.¹⁶

Aan deze groep wonderen is er nog een toe te voegen dat net geen ontstaanswonder en in feite zelfs helemaal geen middeleeuws wonder is, maar wel een middeleeuws mirakelverhaal dat aan een in de volksdevotie populaire oudtestamentische figuur werd toegedicht. In de *Life of Job*, genoteerd in Engeland in het derde kwart van de vijftiende eeuw en omstreeks 1475 ook in een Franse versie vastgelegd, werd aan het dramatische leven van Job een nieuw en dus volledig fictief detail toegevoegd, dat blijkens visuele weergaven al wat eerder bekend was, mogelijk alleen uit een orale traditie. Zittend op de mestvaalt in al zijn ellende, armoede en ziekte wordt Job getroost door drie muzikanten. De heilige man wil hen ook materieel danken, maar het enige dat hij concreet kan geven zijn de door hem van zijn lichaam afgekrabde wondkorsten. Op het moment dat de muzikanten deze aannemen, veranderen ze in goudstukken. Op de pelgrimstekens uit het Brabantse Wezemaal is dit afgebeeld:

12 *Heilig en profaan*, 161, nr. 197 (Godelieve), 154, nr. 162-165 (Cunera); *Heilig en profaan* 2, 255, nr. 1086 (Cunera), 262, nr. 1113 (Dymphna).

13 *Heilig en profaan*, 161, nr. 196 (Egidius); *Heilig en profaan* 2, 265, nr. 1127-1128 (Gertrudis), nr. 1129 (Egidius).

14 *Heilig en profaan*, 182, nr. 295; *Heilig en profaan* 2, 281-282, nr. 1207-1209.

15 *Heilig en profaan*, 172-173, nr. 249-260.

16 *Heilig en profaan*, 179, nr. 283-284; *Heilig en profaan* 2, 278-279, nr. 1191-1198.

enkele speellieden ontvangen een munt (met een duidelijk zichtbaar kruis) van de in zijn lot berustende Job.¹⁷ De pelgrimage naar Wezemaal richtte zich in het bijzonder op één niet al te groot devotiebeeld. Deze Job-figuur komt niet overeen met de Job zoals hij steeds op de insignes is afgebeeld, namelijk gezeten op de mestvaalt. Het devotiebeeld betreft een in lang gewaad geklede Job. Deze Heilige Man Job in Wezemaal was tamelijk populair, zoals onder meer blijkt uit de aantallen en het verspreidingsgebied van de teruggevonden Job-insignes. Niet uitgesloten maar evenmin aantoonbaar is dat de legende van de goudstukken in Wezemaal is ontstaan. Was dit inderdaad het geval, dan hadden we hier bijna te maken met een afgebeeld ontstaanswonder. Het ging echter om een heel ver weg en in een heel ver verleden gesitueerd voorval, namelijk de hagiografische ver dichting van een oudtestamenteisch verhaal.

Miraculeuze verschijningen, die aanleiding gaven tot een plaatselijke devotie en die werden herdacht door de afbeelding van de verschenen persoon en niet van de verschijning, zoals de aartsengel Michael op de Mont-Saint-Michel,¹⁸ rekenen we hier evenmin tot de ontstaanswonderen. De devotie en de plaatsgebonden iconografie richt zich in deze gevallen immers volledig op de verschenen persoon en niet op het verschijningswonder als zodanig.

Slechts voor een beperkt aantal plaatsen is volgens de geformuleerde inkadering sprake van werkelijk in beeld gebrachte ontstaanswonderen en daaraan refererende pelgrimstekens. De inventarisatie van de tot op heden ontdekte insignes biedt, als gezegd, vijftien van dit soort laatmiddeleeuwse devoties, waarvan soms heel weinig en soms heel veel insignes teruggevonden zijn. In de meeste gevallen gaat het om devoties waarvan nogal wat exemplaren tot op behoorlijk grote afstand van de cultusplaats werden teruggevonden. Hieruit blijkt dat een ontstaanswonder doorgaans leidde tot een populaire devotie met meer dan lokale uitstraling.

Hieronder geven we, in een opsommende catalogus, een overzicht van ontstaanswonderen die op insignes zijn weergegeven en die met zekerheid alle refereren aan voorstellingen van die wonderen zoals ze in de bedevaartplaatsen in beeld waren gebracht en daar door de pelgrims werden gezien en vereerd.

17 *Heilig en profaan*, 168-170, nr. 233-243; *Heilig en profaan 2*, 269, nr. 1147; De Kroon, 'Medieval pilgrim badges', 388-392.

18 *Heilig en profaan*, 181, nr. 290-293; *Heilig en profaan 2*, 280-281, nr. 1202-1205.

De Annunciatie

- Annunciatie, Nazareth (afb. 1).¹⁹ Wanneer de identificatie van Nazareth als oorspronkelijke herkomst van een aantal Annunciatie-insignes juist is, vormen deze pelgrimstekens een kerngroep binnen de insignes die een ontstaanswonder weergeven en die tevens verbonden zijn aan de plaats van het gebeuren. De boodschap van de engel Gabriël aan de Maagd Maria te Nazareth is immers te beschouwen als een van de eerste christelijke wonderen. Het huis in Nazareth, waar Maria ook was geboren en opgroeide, was een van de graag door Heilig-Landpelgrims bezochte bedevaartplaatsen. In 1102-1106 werd door de kruisvaarders op de ruïnes van een oudere kerk, precies op de plaats en boven de resten van de plaats van de Annunciatie een basilica gebouwd. In 1262, toen Nazareth niet meer in christelijke handen was, werd deze verwoest. Aangenomen mag worden dat deze Annunciatie-insignes hier in de latere twaalfde en in de dertiende eeuw aan de bedevaartgangers werden verkocht als mee te nemen verbeelding van hetgeen zich daar ooit had afgespeeld.

Drie eucharistische wonderen

- Heilig Bloed, Boxtel (afb. 2).²⁰ Een priester, Eligius Aecker, stootte in het Brabantse Boxtel tijdens de consecratie van de wijn de kelk omver. Het corporale en de altaardwaal werden rood bevestigd, terwijl er witte miswijn was gebruikt. De priester trachtte vergeefs de vlekken weg te wassen en verborg de doeken. Op zijn sterfbed vertelde hij het wonder aan zijn biechtvader, waarna de heilige doeken naar de parochiekerk van Boxtel werden teruggebracht om daar te worden vereerd. Al snel daarna, in 1380, verkreeg de Sint-Petruskerk van Boxtel toestemming voor plechtige en publiekelijke verering van het Miraculeus Heilig Bloed. De insignes uit Boxtel tonen de priester die de altaardwaal vasthoudt met daarop de omgevallen kelk. Rode verf op het altaarkleed duidt de tijdens de consecratie in het bloed van Christus veranderde miswijn aan. De kelk speelt in de devotie geen rol, het bevestigde kleed daarentegen was de zorgvuldig bewaarde getuigenis van het wonder. De pelgrimstekens die alle de omge-

19 Arthur Forgeais, *Collection de Plombs Historiés trouvés dans la Seine, 4: Imagerie Religieuse* (Parijs 1865) 13-14; R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens* (= Clavis Kunsthistorische Monografieën, 5) (Utrecht/Zutphen 1987; tweede, ongewijzigde druk 1988) 105-106, nr. 29; Denis Bruna, *Enseignes de Pèlerinage et Enseignes Profanes* (Parijs 1996) 93-94; *Heilig en profaan*, 236, nr. 522; *Heilig en profaan 2*, 339, nr. 1411-1414.

20 *Heilig en profaan*, 143, nr. 123-124; *Heilig en profaan 2*, 368, nr. 1543-1544. Het afgebeelde exemplaar (afb. 2) wordt gepubliceerd in: H.L. Janssen e.a., *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007) (ter perse).

vallen kelk laten zien, verwijzen dus heel specifiek naar het wondermoment en niet alleen naar de dwaal die het middelpunt van de verering is geworden.

- Heilige Stede, Amsterdam (afb. 3).²¹ Op 15 maart 1345 vond in Amsterdam een wonder plaats: een zieke man braakte de geconsacreerde hostie uit die hij kort tevoren had ontvangen. Het braaksel werd vervolgens in het haardvuur geworpen, maar 's anderendaags werd de hostie ongeschonden teruggevonden in het vuur. Onmiddellijk raakte dit bekend en er ontstond een levendige bedevaart naar de Heilige (Haard)Stede. De bisschop van Utrecht verleende al in 1346 een aflat aan ieder die de Stede bezocht en het jaar daarop werd op de plaats van het woonhuis een kapel gebouwd, waarin de haard als locatie van het wonder werd opgenomen.²² Het meest gebruikelijke insigne was dat met de afbeelding van de eucharistische monstrans waarin de uitgebraakte en niet verbrande hostie werd opgeborgen en vereerd. Er was echter ook een pelgrimsteken in omloop dat het ontstaanswonder zelf toonde: de vrouw van de zieke man in gebed neergeknield voor het haardvuur met de hostie. De rechterhelft van het enige tot nu toe teruggevonden exemplaar ontbreekt; wellicht waren hier zoals op de houtsnede van Jacob Cornelisz van Oostsanen, twee geknielde engelen voorgesteld (afb. 4).

- Heilig Sacrament, Blomberg (afb. 5).²³ Het ontstaanswonder van de cultus in het Noord-Duitse Blomberg (Lippe) is feitelijk geen mirakel maar een hostieschending, die aanleiding gaf tot een populaire devotie. In 1460 had een jonge vrouw 45 geconsacreerde hosties gestolen die ze als amulet wilde gebruiken voor haar huwelijksgeluk. Ze raakte echter in paniek door dit kostbare en ongeoorloofde bezit en wierp de hosties gevouwen in het corporale in een waterput. De vrouw bekende nadat ze gevangen was gezet, waar de hosties waren gebleven en werd vervolgens als heks verbrand. Het corporale werd in de put teruggevonden, de hosties niet. Al in 1471/1472 werd in een traktaat de op grond hiervan ontstane Sacramentsdevotie scherp veroordeeld: de hosties waren immers niet teruggevonden, er was geen wonder gebeurd. Bovendien werden er ook nog insignes verkocht van deze hostieschending alsof het een mirakel

21 J.M. Baart, 'Pelgrimeren: mobiliteit en economie', in: A.M. Koldewij en A. Willemsen, *Heilig en Profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief* (Amsterdam 1995) 88-92; *Heilig en profaan*, 142, nr. 118-120; *Heilig en profaan 2*, 366, nr. 1536-1539.

22 P.J. Margry, *Amsterdam en het Mirakel van het Heilig Sacrament* (Amsterdam 1988) 9-34.

23 *Heilig en profaan*, 143, nr. 121-122; *Heilig en profaan 2*, 367, nr. 1540.

was: goedgelovige pelgrims liepen rond met deze *signa turpis et malefice femine*, 'tekens van de schandelijke en toverij bedrijvende vrouw'. De insignes brachten de hostieschending in beeld, geen mirakel maar een misdadaad: als het ware een 'negatief ontstaanswonder'.

Drie wonderen met een crucifix en het Heilig Kruis

- Heilig Kruis, Damme.²⁴ In 1339 werd op volle zee door vissers uit Damme bij Brugge een kruisbeeld opgevist en door hen overgebracht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Damme. Het crucifix dat op wonderbaarlijke wijze in de vissersnetten terecht was gekomen bewerkstelligde vervolgens nog enkele mirakels. Zes wonderen werden in het tweede kwart van de zestiende eeuw in woord en beeld vastgelegd op een paneelschildering die in de kerk van Damme voor alle pelgrims zichtbaar was. Het pelgrimsinsigne van Damme volstaat niet met een afbeelding van het wonderkruis, maar laat zien hoe het reusachtige crucifix op een klein vissersscheepje naar land werd gebracht. Deze scène werd ook nog afgebeeld op een in hoogrelief gedreven zilveren kusplaat (pax of paxtafel), die in het laatste kwart van de achttiende eeuw door de Brugse edelsmid Pieter Frere voor de kerk van Damme werd vervaardigd (afb. 6). Het mirakelkruis zelf ging al in de zestiende eeuw bij de Beeldenstorm verloren op een fragment van een knie na, dat in het Sint-Janshospitaal te Damme nog altijd middelpunt van devotie is.

- Heilig Kruis, Kranenburg (afb. 7).²⁵ Het insigne van het Heilig Kruis van Kranenburg (Nederrijn) is het enige tot op heden bekende insigne dat in enkele taferelen het ontstaanswonder laat zien. Midden boven is weergegeven hoe op paasdag 1308 een herder de communie ontving, linksonder verbergt de herder de zorgvuldig door hem in de mond bewaarde hostie in een boom, en rechtsonder wordt achtentwintig jaar later bij het kappen van de boom een uit de hostie gegroeid kruisbeeld ontdekt. Het crucifix werd naar de kerk van Kranenburg overgebracht en de bedevaart naar dit niet door mensenhanden gemaakte kruisbeeld kwam snel en massaal op gang. In de kerk zal deze verhaalcyclus door de pelgrims ongetwijfeld ook op groot formaat en waarschijnlijk als muurschildering te zien

24 *Heilig en profaan*, 138, nr. 101A-B; Jos Koldewij, *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen* (Arnhem 2006) (= tent.cat. Brugge 2006-2007) 202-204, cat. 15.9.4-5.

25 *Heilig en profaan*, 144, nr. 126-127; A.M. (Jos) Koldewij, 'Pelgrimstekens, -ampullen en -hoorns', in: *De Gouden Eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom* (Geldern/Utrecht 2001) (= tent. cat. Kevelaar, Nijmegen, Zutphen, Roermond) 182.

zijn geweest. Het pelgrimsteken uit Kranenburg toont niet alleen het mirakelkruis, maar brengt het volledige ontstaanswonder in beeld.

- Heilig Kruis, Niedermünster (afb. 8).²⁶ Dit tijdens de Franse Revolutie verdwenen kruis bevatte een aantal relieken uit het Heilige Land die op wonderbaarlijke wijze in het bezit waren gekomen van Hugo, die graaf van de Elzas was ten tijde van Karel de Grote. Beschuldigd van een complot tegen de keizer had hij op deze relieken zijn onschuld gezworen en vervolgens was het onmogelijk gebleken, zelfs voor Karel persoonlijk, hem ter dood te brengen. Toen daardoor zijn onschuld was bewezen, ontving Hugo als dank de relieken. Hij achtte zich echter niet waardig deze bij zich te houden en liet een kruis vervaardigen om ze in op te bergen. Dit werd op de rug van een kameel gebonden, die vervolgens werd vrijgelaten om zelf een bestemming te zoeken: waar het dier halt zou houden, zou het reliekenkruis zijn thuis vinden. Op 9 juli 803 klopte de kameel aan op de poort van de augustinessenabdij van Niedermünster in de Elzas en vleide zich neer op de binnenplaats, daarmee aangevend dat dit de bewaarplaats voor zijn kostbare vracht zou zijn. Of en hoe het ontstaanswonder in de sinds lang geruïneerde abdij was verbeeld is niet bekend; wel is er een ontwerp-tekening uit 1512 bewaard en een glasaampje uit 1523 met dezelfde afbeelding als het insigne, mogelijk een geschenk van de abdis van Niedermünster. De insignes van Niedermünster laten niet alleen het reliekenkruis zien, maar benadrukken door de voorstelling van de ronddwalende kameel de oorsprong van de kruisdevotie die tot 1540 in de abdij floreerde.

Vijf wonderen gebeurd door toedoen van Maria

- Onze Lieve Vrouw van Cambron-Casteau, Henegouwen (afb. 9).²⁷ Op 26 april 1322 raakte een bekeerde Jood, genaamd Guillaume, buiten zinnen van razernij toen hij in het gastenverblijf van de abdij van Cambron

26 Niels-Knud Liebgott, 'Døbefonten i Varde Jacobi Kirke', *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1973, 1973, 39-40, fig. 13; Kurt Köster, 'Pilgerzeichen-Studien. Neue Beiträge zur Kenntniss eines mittelalterlichen Massenartikels und seiner Überlieferungsformen', in: *Bibliotheca Docet. Festgabe für Carl Wehmer* (Amsterdam 1963) 88-89, 84, afb. 5, 6; Ernst Andreas Stückelberg, *Wallfahrtszeichen Niedermünster* (1907) 27; Monika Schaugstat, 'Mittelalterliche Pilgerzeichen auf Glocken in mecklenburgischen Dorfkirchen', *Mecklenburgische Jahrbücher* 109 (1993) 39 e.v., afb. 9a.; zie ook *Pilgerzeichendatenbank* van www.hu-berlin.de.

27 H. Maho, *La Belgique à Marie (Belgium Marianum)* (Brussel 1929) 101-103; Abbé Léon Jous, 'Un insigne de pèlerinage à N.-D. de Cambron du début du XIVe siècle', *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies*, 30 (1980-1982), 145-156; Didier Martens, 'Iconoclasmes et malentendus. Une image méconnue du Sacrilège de Cambron', *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 70 (2007) 215-236.

een muurschildering zag met de voorstelling van de Aanbidding van het Christuskind door de Drie Koningen. Met zijn lans doorstak hij de Moeder Gods vijf keer, driemaal in haar lichaam, tweemaal in haar hals. Onmiddellijk vloeide er bloed uit de wonden. De Jood werd overmeesterd en gevangengezet, de Maria van Cambron bewerkstelligde meteen een reeks van wonderen. Een door haar geredde grijsaard daagde de godslasterlijke Jood die terug in zijn oude geloof was vervallen, uit tot een duel waarvan de uitslag gold als een godsoordeel. Het duel werd geleverd en de oude man won. Op de plaats van het wonder werd een kapel opgericht met het altaar direct voor de miraculeuze muurschildering. Pauselijke aflaten werden verleend en pelgrims stroomden toe. Van Cambron zijn tot op heden twee verschillende veertiende-eeuwse pelgrimstekens teruggevonden, die beide niet het bloedende Mariabeeld of de Driekoningen-voorstelling tonen, maar het volledige ontstaanswonder: Maria met Kind aanbeden door de Drie Koningen en aangevallen door de woedende man. Een insigne werd gevonden in Henripont te Henegouwen,²⁸ het andere betrekkelijk kort geleden in Nederland of Vlaanderen.²⁹

- Engelweihe, Einsiedeln (afb. 10).³⁰ Toen in 1466 werd herdacht dat vijfhonderd jaar tevoren in het Zwitserse Einsiedeln een wonder was gebeurd, werden er in twee maanden tijd maar liefst 130.000 insignes van het hierbij afgebeelde type aan de massaal toegestroomde pelgrims verkocht. De bedevaartgangers kwamen naar Einsiedeln voor het miraculeuze Mariabeeld, dat daar nu als Zwarte Madonna nog steeds een intensieve verering kent. Het Mariabeeld is helemaal links op het insigne afgebeeld. Het opschrift op de omlijsting van de pelgrimstekens legt de gehele voorstelling uit in steeds ongeveer de volgende bewoordingen: 'Dit is de Onze-Lieve-Vrouwekapel van Einsiedeln, die door God zelf en engelen werd gewijd.' Hiermee wordt verwezen naar het ontstaanswonder van Einsiedeln: in het jaar 966 werd de kapel met het daarin opgestelde beeld van Maria met Kind gewijd door een onbekende bisschop in gezelschap van twee engelen. Deze bisschop bleek niemand minder te zijn dan Christus zelf. Een groter wonder was nauwelijks denkbaar en Einsiedeln groeide uit tot een druk bezocht Maria-bedevaartsoord. Het insigne van Einsie-

28 Martens, 'Iconoclasmes et malentendus', 226-227.

29 Het andere exemplaar bevindt zich in de collectie van H.J.E. van Beuningen, Cothen, en zal worden gepubliceerd in H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij en D. Kicken, *Heilig en profaan*, deel 3 (in voorbereiding).

30 Lars Andersson, *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien* (= Lund Studies in Medieval Archaeology, 7) (Kumla 1989) 87-90; *Heilig en profaan*, 47-48, nr. 22, 218, nr. 446; *Heilig en profaan 2*, 334, nr. 1393.

deln toont niet alleen het beeld van Maria met Kind dat centraal staat in de devotie, maar ook de wonderscène.

- Onze Lieve Vrouw van Amersfoort (afb. 11).³¹ In Amersfoort, een van de drukst bezochte laatmiddeleeuwse Mariabedeplaatsen in de Noordelijke Nederlanden, werden insignes verkocht waarop het lokale ontstaanswonder was afgebeeld. De Mariacultus in Amersfoort vond zijn oorsprong in een kort voor Kerstmis 1444 gebeurd wonder. Na daartoe driemaal van Maria opdracht te hebben gekregen in een visioen, haalde een jonge dienstmaagd, Griet Albert Gysendochter, uit het stromende water onder het ijs van de stadsgracht een Mariabeeldje tevoorschijn. Dit was enkele dagen eerder op precies dezelfde plek weggegooid door een ander meisje, Geertje Arends uit Nijkerk. Laatstgenoemde was toen op weg naar een van de Amersfoortse kloosters om in te treden en vlak voor ze daar binnenging, schaamde ze zich voor het eenvoudige (pijpaarden) beeldje dat ze van huis had meegenomen en dus wierp ze het weg. Het teruggevonden beeldje werd overgebracht naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel en alleen al in het eerstvolgende jaar gebeurden er maar liefst 548 wonderen. Op de insignes is de intensief vereerde Maria met Kind steeds buiten proportie groot weergegeven, maar altijd gaat het om de scène van het terugvinden: de geknielde maagd met haar emmertje die het niet weggedreven of gezonken beeldje uit het water haalt. Boven deze voorstelling is op een banderol de plaatsnaam AMERSFOERT vermeld, meestal met het jaartal 1445 – vermoedelijk in kerststijl aangeduid het jaar waarin het ontstaanswonder plaatsvond. In de kapel hing sinds de vroege zestiende eeuw een geschilderd paneel met de zelfde afbeelding: de vondst van het Mariabeeldje, het ontstaanswonder.³²

- Onze Lieve Vrouw van Boulogne (afb. 12).³³ Volgens de legende was in het jaar 633 in Boulogne een schip de haven binnengelopen zonder bemanning en beladen met een Mariabeeld. Dit kon niet anders dan een mirakel zijn: Maria die zelf het schip veilig de haven in loodste. Op de bedevaartsampullen en de pelgrimstekens uit Boulogne, waarvan er betrekkelijk veel zijn teruggevonden, wordt dan ook altijd een bootje afgebeeld met daarop een relatief groot beeld van de tronende Maria met

31 *Heilig en profaan*, 215, nr. 436-438; *Heilig en profaan 2*, 330, nr. 1378-1379; Ottie Thiers, *Bedevoort en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720* (Hilversum 1994); De Kroon, 'Medieval pilgrim badges', 396-397.

32 Thiers, *Bedevoort en kerkeraad*, 4, 55-56.

33 *Heilig en profaan*, 216-217, nr. 440-444; *Heilig en profaan 2*, 331-333, nr. 1381-1390; Koldewij, *Geloof & Geluk*, 221, cat. 16.27.1-2.

Kind. Op enkele uitzonderlijk grote insignes wordt het schip door engelen bestuurd. De bedevaartsouvenirs tonen niet zozeer het in Boulogne vereerde Mariabeeld, als wel het ontstaanswonder dat naar men geloofde door toedoen van dat beeld plaatsvond en dat de basis vormde van de Mariadevotie aldaar.

- Santa Casa, Loreto (afb. 13).³⁴ Sinds de vijftiende eeuw en misschien al wat eerder is de Santa Casa te Loreto een van de belangrijkste Maria-bedevaartplaatsen van Italië. In de indrukwekkende basilica van Loreto is een klein gebouwtje, Casa Santa, opgenomen, waarvan geloofd wordt dat dit het huisje uit Nazareth is waar Maria werd geboren en opgroeide, en waar de Annunciatie plaatsvond. In de basilica concentreert de devotie zich vooral rønd dit huisje en een als miraculeus beschouwd Mariabeeld. De insignes van Loreto tonen dit beeld evenwel nadrukkelijk niet als cultusobject, maar brengen het ontstaanswonder van Loreto in beeld: de overbrenging van het Heilig Huisje door engelen vanuit Nazareth naar Loreto. Het wonderverhaal luidt als volgt. Toen in 1291 de kruisvaarders uit het Heilige Land waren verdreven, zag het er voor een aantal christelijke heilige plaatsen slecht uit. Door vernieling of door verwaarlozing dreigden deze ten onder te gaan. Het huisje waarin Maria, Jozef en Christus in Nazareth hadden gewoond, werd door hemels ingrijpen gered. Engelen voerden het door de lucht, eerst naar Dalmatië en vervolgens, in december 1294, naar Loreto. In Loreto werd het nog tweemaal door de engelen verplaatst om het zijn definitieve plaats te geven.

Drie wonderen van heiligen

- Albanus, St. Albans (afb. 14).³⁵ Omdat hij tot het christendom was bekeerd, werd de Romeinse legioensoldaat Albanus in Verulamium (Britannia; nu St. Albans, Hertfordshire) onthoofd. Onmiddellijk na het uitvoeren van deze executie werd de beul blind. Dit vond plaats rond het midden of tegen het einde van de derde eeuw. Op de locatie van de marteldood stichtte koning Offa van Mercia omstreeks 793 een benedictijnenabdij, die de naam van de heilige kreeg. In de vroege veertiende eeuw (ca. 1302-1308) werd een hooggotisch schrijn opgericht in de abdijkerk. Tijdens de Reformatie werd het vernield, in de negentiende eeuw herbouwd en re-

34 Hanns-Ulrich Haedeke, *Zinn. Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln. Katalog III* (Keulen 1976) 62, cat. 28; *Heilig en profaan*, 226, nr. 468-470; Koldewej, *Geloof & Geluk*, 229-230, nr. 17.7.1-2.

35 Brian Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges* (= Medieval Finds from Excavations in London, 7) (Londen 1998) 175-177.

cent opnieuw gereconstrueerd. De dood van Albanus is in reliëf op dit schrijn voorgesteld. Matthew Paris (†1259) verbeeldde het leven en de marteldood van Albanus rond 1250 in zijn *Vie de Seint Auban*. In de miniatuur van de onthoofding is, zoals ook op de pelgrimstekens, weergegeven hoe het hoofd van de heilige aan de haren in de takken van een boom blijft hangen. Ook is weergegeven hoe de ogen van de beul uit zijn hoofd vielen, dus dat de beul blind werd. Ook de insignes laten beide details nadrukkelijk zien. Vermoedelijk komen zowel de boekverluchting van Matthew Paris als de pelgrimstekens overeen met een monumentale verbeelding van de miraculeuze moordscène die de pelgrims in de abdijkerk zagen.

- Santo Domingo de la Calzada (afb. 15).³⁶ Het wonder dat aanleiding gaf tot pelgrimages naar de kerk van de heilige Dominicus in Santo Domingo de la Calzada aan de Noord-Spaanse route naar Santiago de Compostela, is spectaculair. Een ten onrechte van diefstal betichte pelgrim werd tot de strop veroordeeld en opgehangen. Zijn ouders, die met hem waren meegereisd, zetten hun pelgrimage voort en passeerden op hun terugweg uit Santiago weer de plek des onheils. Vanaf de galg riep hun zoon hen toe: volgens sommige versies had Jacobus hem gered, volgens andere lezingen was het de heilige Dominicus. De plaatselijke overheden geloofden pas in zijn onschuld toen gebraden kippen luid kakelend van hun borden wegvlogen. Tot op de dag van vandaag worden daarom in de kerk van Santo Domingo de la Calzada hennen en een haan gehouden. Een van de twee bekende pelgrimstekens uit deze plaats laat dit wonder zien onder de beeltenis van Maria met Kind tussen engelen: de miraculeus in leven gehouden pelgrim aan de galg, geflankeerd door zijn ouders en vergezeld van een kip en een haan.

- Stigmatisatie van Franciscus, Alverna / La Verna. In september 1224 ontving Sint Franciscus (1181/1182 – 1226) op de berg Alverna (La Verna bij Arezzo), waar hij zich geregeld terugtrok om te bidden, de stigmata. Het werd daarom een bijzonder heilige plaats voor de orde van de franciscanen en voor alle vereerders van Franciscus. Tot op heden is het een druk bezocht bedevaartsoord, waar de oorsprong van de oudste kerk ver-

36 Arthur Forgeais, *Collection de Plombs Historiés trouvés dans la Seine, 2: Enseignes de Pèlerinages* (Parijs 1863) 197; J. van Herwaarden, *Santiago de Compostela. Pelgrims door de eeuwen heen* (Utrecht 1985) 79-81; Emanuel Poche en Jaroslav Pesina, *Katalog sbirky stredovekého umeleckého remesla. Umeleckoprůmyslové muzeum v prahe* (Praag 1986) (= mus.cat. Praha, Museum of Decorative Arts tent. Cat. Prosinec 1986, Únor 1987) 22, nr. 151; Bruna, *Enseignes de Pèlerinage et Enseignes Profanes*, 131, nr. 174.

moedelijk tot Franciscus zelf is te terug te voeren. De tweede kerk werd in 1263 gebouwd, precies op de plek waar de stigmatisatie van Franciscus plaats had gevonden.³⁷ Al in 1259 pelgrimeerde de heilige Bonaventura naar Alverna en schreef naar aanleiding daarvan zijn beroemdste werk, het *Itinerarium mentis in Deum* (De weg die de geest naar God voert). Een in Musée de Cluny bewaarde bronzen matrijs uit de tweede helft van de veertiende eeuw (afb. 16) werd vermoedelijk gebruikt om herinneringsplaquettes te vervaardigen voor pelgrims die Alverna bezochten.³⁸ Waarschijnlijk waren deze van was, tinlood of een ander zacht materiaal, bijvoorbeeld een primitief soort papier-maché. Op het grote bronzen stempel met een diameter van 10,5 cm, is ter rechterzijde (dus links in de afdruk) de heilige Franciscus voorgesteld die knielt voor het visionaire beeld van het door een zesvleugelige serafijn gedragen crucifix. Lichtstralen verbinden de wonden van Christus met de tekens die de heilige ontving. Een maansikkel geeft aan dat dit blijkbaar 's nachts gebeurde, terwijl een kapel en een boompje aan de andere kant in het tondo verwijzen naar de eenzame bidplaats waar dit zich allemaal zou hebben afgespeeld. In het devote randschrift wordt expliciet benadrukt dat de stigmatisatie in Alverna had plaatsgevonden. In de Nederlanden werd vrij recent het enige tot op heden bekende vijftiende-eeuwse bedevaartsinsigne met de voorstelling van de stigmatisatie van Franciscus gevonden.³⁹

De hier kort behandelde groepen pelgrimsinsignes met de afbeelding van een ontstaanswonder tonen alle een miracelsce ne die de laatmiddeleeuwse gelovige ook in de desbetreffende bedevaartplaats moet hebben gezien, bewonderd en gebruikt als inspiratie voor zijn gebed. In twee gevallen, Cambron en Blomberg, was zowel het miraculeuze object als de verbeelding van het 'wonder' – dat strikt genomen zeker geen wonder maar heiligschennis was – op het insigne voorgesteld. Ook deze beide sce nes had de pelgrim al ter plekke gezien: de gestolen hosties en de afbeelding van het verstoppen in Blomberg, de geschonden muurschildering en de woede-aanval van de bekeerde Jood in Cambron. Vaker werd het direct herkenbare object dat de centrale rol speelde in het ontstaanswonder

37 G. Fussenegger, 'Alverna', in: Michael Buchberger (red.), *Lexikon f r Theologie und Kirche*, dl. 1 (Freiburg 1957; reprint 1986) kol. 410.

38 Servus Gieben, 'Der heilige Franz in der mittelalterlichen Volkskunst', in: Gabriele Atanassiu e.a., *Franz von Assisi* (Darmstadt/Stuttgart/Z rich 1996; oorspr. Milaan 1990) 414-415, 450. Gieben veronderstelt dat de stempel werd gebruikt voor de productie van herinneringsmedailles ('Erinnerungsmedaillen f r Pilger') in Assisi.

39 Cothen, Collectie H.J.E. van Beuningen. Dit insigne zal worden gepubliceerd in Van Beuningen, Koldewij en Kicken, *Heilig en Profaan 3* (in voorbereiding).

en dat het centrum van de devotie bleef, als onderdeel van de wonderscène op de insignes afgebeeld: de miraculeuze Mariabeelden van Einsiedeln, Amersfoort en Boulogne, het reliekkruis van Niedermünster en de crucifixen van Damme en Kranenburg. Het Sacrament van Amsterdam, de Heilige Stede, en het met Christus' bloed bevleekte altaarkleed van Boxtel getuigden als tastbare reliek van het voltrokken wonder. Op de insignes werd het als representatief weergegeven beeld echter niet beperkt tot het object – een eucharistische monstrans of de wonderdoek – maar werd respectievelijk het branden maar niet verbranden van de hostie in de (bewaarde en te bezoeken) haardstede en het omvallen van de kelk op de (bewaarde en vereerde) altaardwaal weergegeven. In Einsiedeln ging het in de cultus om de Zwarte Madonna, maar het eigenlijke wonder, de wijding van de kapel waarin het Mariabeeld prijkte door niemand minder dan Christus zelf, is de typerende voorstelling op de insignes. Voor de Casa Santa van Loreto werd gekozen voor de weergave van de miraculeuze overbrenging van het heilige huisje uit Nazareth, dus ook weer voor het ontstaanswonder. De belangrijkste gebeurtenis die daar plaatsvond, de Annunciatie, werd echter niet afgebeeld. In het Engelse Walsingham, waar dezelfde legende en devotie spelen, werd daarentegen juist wel voor de Aankondiging van Christus' Geboorte en Maria's moederschap gekozen als typerend beeld op de insignes.

Bij de drie heiligen, allen mannelijk, gaat het bij de afgebeelde wonderen steeds om in de bedevaartplaats zelf gebeurde mirakels, om een openbaring van Godswege aan de heilige. Bijna steeds gaat het om de mirakelscène bij uitstek van de heilige in kwestie, het wonderbaarlijke voorval waaruit bleek dat het om een Man Gods ging en waardoor er een devotie ontstond. In één geval is het een plaatsgebonden gebeurtenis uit een hele reeks van bijzondere voorvallen uit de vita van de heilige: de stigmatisatie van Franciscus, die plaatsvond te Alverna, in de kapel op de berg bij Arezzo. Zowel in het randschrift van het afgebeelde stempel voor het forse medaillon, als op de centrale voorstelling waarin de stigmatisatie is weergegeven, staat juist de kapel als de locatie waar dit wonder zich afspeelde op de voorgrond.

Er is een aantal observaties te doen aan de hand van deze vijftien locaties en de van daaruit verspreide insignes. De pelgrimstekens laten zien dat daar het wonder, of beter gezegd een afbeelding van het mirakel, als het ware object van devotie was geworden. Kennelijk werd in de bedevaartplaatsen waar ontstaanswonder-insignes verspreid werden, het ontstaanswonder meer in ere gehouden dan elders. Misschien mogen we concluderen dat de bedevaartplaatsen met zo'n sterke nadruk op het ontstaanswonder een ster-

kere identiteit hadden. In elk geval werd daar de nadruk gelegd op het waarom van de cultus, er werd een verklaring gegeven: in het daar ter plekke gebeurde wonder was het miraculeuze besloten. De wonderkracht was niet de van elders meegebrachte meerwaarde van een relik, een heiligenbeeld, een crucifix of een Mariavorstelling, maar de wonderkracht was precies daar, precies op die plaats geopenbaard. Insignes met de afbeelding van zo'n ontstaanswonder bezaten ook die betekenislaag.

In vrijwel alle bedevaartplaatsen werd het wonderdadige in woord en beeld gepresenteerd, gecultiveerd en aan de hand van bewerkstelligde en zo goed mogelijk gedocumenteerde mirakels 'bewezen'. De ontstaanswonderen gaven aan de gelovigen bovendien een 'historische' verklaring. Ze lieten de bedevaartgangers en andere gelovigen het wonder als het ware telkens opnieuw meebeleven, het in beeld gebrachte ontstaanswonder bood hun hiervoor visueel houvast. Dit gebeurde ter plekke in het bedevaartsoord, maar ook door middel van de ontstaanswonder-insignes, overal waar deze *mente devota* ter hand werden genomen.

1. De Annunciatie; pelgrimsteken waarschijnlijk afkomstig uit Nazareth. Vondst Parijs. Eind twaalfde of dertiende eeuw. Loodtinlegering, h. 44 br. 55 mm. Parijs, Musée National du Moyen Age (A. Forgeais, *Collection de Plombs Historiés trouvés dans la Seine*, 4: *Imagerie Religieuse* (Parijs 1865) p. 13-14).

2. Priester toont de omgevallen kelk op de altaardwaal; pelgrimsteken van het Heilig Bloed, Boxtel. Vondst 's-Hertogenbosch. Eind veertiende of begin vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 47 br. 37 mm. Particuliere collectie (documentatie 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg [BAM], i 12343; foto i-124343-VWS).

3. De niet verbrandende hostie in het haardvuur; pelgrimsteken van de Heilige Stede, Amsterdam. Vondst Amsterdam, Rokin. Eind vijftiende of begin zestiende eeuw. Loodtinlegering, h. 59 br. 34 mm. Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum (J.M. Baart, 'Pelgrimeren: mobiliteit en economie', in: A.M. Koldewey en A. Willemsen, *Heilig en Profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief* (Amsterdam 1995) p. 92, afb. 61).

4. Jacob Cornelisz van Oostsanen, het wonder van de Heilige Stede, houtsnede, Amsterdam 1518 (P.J. Margry, *Amsterdam en het Mirakel van het Heilig Sacrament* (Amsterdam 1988) p. 6).

5. De 'heks van Blomberg' gooit 45 hosties in een put; pelgrimsteken van de hostieschending te Blomberg, gemonteerd op een grenen plankje. Vondst Amsterdam. Eind vijftiende of begin zestiende eeuw. Loodtinlegering, h. 78 br. 49 mm. Amsterdams Historisch Museum (foto G.Th. Delemarre, 1981).

6. Het Heilig Kruis, geflankeerd door Maria en Johannes, in een vissersboot; kusplaat uit Damme. Pieter Frere, Brugge, 1775-1795. Zilver, h. 16,5 br. 13 cm. Damme, Onze-Lieve-Vrouwe-Hemelvaartkerk (J. Koldewey, *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen* (Arnhem 2006) p. 203, cat. 15.9.2).

7. Vier episodes uit het mirakelverhaal van het Heilig Kruis; pelgrimsteken uit Kranenburg. Vondst Nijmegen. Tweede helft vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 66 br. 62 mm. Nijmegen, Coll. Museum Het Valkhof (*De Gouden Eeuw van Gelre* (Geldern/Utrecht 2001) p. 182, nr. 110).

8. De kameel met het Heilig Kruis; pelgrimsteken uit Niedermünster afgegoten op een luiklok gedateerd 1471 uit Odensachsen (Kreis Hersfeld-Rotenburg). Insigne (bovenzijde beschadigd): h. 55 br. 58 mm. Seligenstadt, Ehemalige Benediktinerabtei (K. Köster, 'Pilgerzeichen und figürlichen Schmück auf mittelalterlichen Glocken, in: Kurt Kramer, red. *Glocken in Geschichte und Gegenwart – Beiträge zur Glockenkunde* (Karlsruhe 1986) p. 67, afb 4).

9. De Jood met lans bij de beeltenis van Maria met Kind en een adorant; pelgrimsteken van Onze Lieve Vrouw van Cambron. Vondst Henripont (Hainaut, B.). Eind veertiende of vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 70 br. 80 mm. Écaussines, Cercle d'Information et d'Histoire locale des Écaussines (D. Martens, 'Iconoclastes et malentendus', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 70 (2007), p. 227, afb. 11).

10. Christus verschijnt om een kapel en Mariabeeld te wijden; pelgrimsteken van de Engelweihe, Einsiedeln. Vondst Lödöse (Västergötland, Zweden). Vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 77 br. 68 mm. Göteborg, Göteborgs Historiska Museum (L. Andersson, *Pilgrimsmärken och vallfart* (Kumla 1989) p. 89, nr. 1).

11. De vondst van het miraculeuze Mariabeeldje; pelgrimsteken van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort. Vondst Schouwen-Duiveland (?). Tweede helft vijftiende of begin zestiende eeuw. Loodtinlegering, h. 50 br. 33 mm. Middelburg, Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen / Zeeuws Museum (R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens* (Utrecht/Zutphen 1987) p. 89).

12. Maria met Kind in een boot, omringd door tekstbanden en figuren; fragmentarisch pelgrimsteken van Onze Lieve Vrouw van Boulogne. Vondst Raversijde (West-Vlaanderen). Vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 93 br. 107 mm. Oostende, Coll. Cools-Mortier (J. Koldewij, *Geloof & Geluk, Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen* (Arnhem 2006) p. 221, cat. 16.27.1).

13. Maria met Kind op kapel gedragen door engelen; pelgrimsteken van het Santa Casa, Loreto (Ancona, Italië). Vindplaats onbekend. vijftiende of zestiende eeuw. Loodtinlegering, h. 90 br. 90 mm. Keulen, Museum für Angewandte Kunst (H.-U. Haedeke, *Zinn, Katalog III* (Keulen 1976) p. 62, nr. 28).

14. Albanus gehurkt, zijn hoofd hangt aan een tak boven hem, rechts een geharnaste ridder laat zijn zwaard los terwijl zijn ogen uit de kassen vallen; pelgrimsteken uit St. Albans (Hertfordshire, Engeland). Vondst Londen. Eerste kwart vijftiende eeuw. Loodtinlegering, h. 51 br. 39 mm. Verblijfplaats onbekend (Michael Mitchiner, *Medieval & Secular Badges*, Londen 1986, p. 108, cat. 249).

15. Dominicus met haan en kip op zijn linker- en rechterarm, aan zijn voeten een knielende gelovige met touw om zijn nek; pelgrimsteken uit Santo Domingo de la Calzada. Vondst Parijs. veertiende eeuw. Loodtinlegering, h. 55 br. 31 mm. Parijs, Musée National du Moyen Age (A. Forgeais, *Collection de Plombs Historiés trouvés dans la Seine, 2: Enseignes de Pèlerinages* (Parijs 1863) p. 197).

16. De stigmatisatie van Franciscus; matrix voor reliëfs als bedevaartherinnering uit Alverna / La Verna bij Arezzo (Toscane, Italië), afbeelding gespiegeld weergegeven. Tweede helft veertiende eeuw. Brons, diameter 105 mm. Parijs, Musée National du Moyen Age (G. Atanassiu u.a., *Franz von Assisi* (Darmstadt/Stuttgart/Zürich 1996) p. 414, afb. 421).

